

Kiss Viktor

Marx újratöltve: hegemonia-elmélet a Kommunista kiáltványban

a marxi hegemoniaelmélet kapcsán hasonló problémával találjuk magunkat szemben, mint számtalan más fontos kérdéssel a német gondolkodó életműve kapcsán. Thomas R. Bates helyesen állapítja meg, hogy a fő nehézség abban rejlik, hogy mivel a „hegemonia” fogalmát maga Marx nem használta, inkább beszélhetünk értelmezői tradíciókról, mint szigorúan vett rekonstrukcióról a kérdéskört illetően. Bates jól látja az ebben a helyzetben rejlő ellentmondást: egyrészt a hegemonikus viszonyok és folyamatok elemzése során alapvető konszenzus uralkodik ugyan abban a tekintetben, hogy melyek a hegemonia alapjellemezői a marxi felfogásban, másrésztől azonban teljesen különböző módokon próbálják azonosítani, hogy hol, miért és milyen módon jönnek létre és érvényesülnek ezek a folyamatok és viszonyok (Bates 1975). Kevesen vitatnák, hogy a marxi elgondolásban a hegemonikus viszonyok három fontos ismérve azonosítható. Először: a hegemonia nem a szereplők közötti aszimmetrikus pozícióból eredő erőfölényt és lehetőségeket jelenti önmagában, hanem olyan dinamikus viszonyokat és folyamatokat, amelyek éppen a közöttük lévő egyenlőtlen pozíciót tartják fenn és konstruálják (Adamson 1980). Másodszor: a marxi elgondolások rekonstrukciói egyöntetűen állítják a középpontba azt a passzust, amely szerint

„Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó anyagi hatalma, az egyszersmind uralkodó szellemi hatalma is. Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik, úgyszólván ezzel egyszersmind azoknak a gondolatai, akik híján vannak

a szellemi termelés eszközeinek, átlagban neki vannak alávetve.”
(A német ideológia; Marx 1960.)

Harmadszor: a marxi hegemoniaelméletet minden értelmezője a „vulgármaterializmus”, majd a „dialektikus materializmus” cáfolatának tekinti, amennyiben Marx állítólagos gazdasági determinista nézeteivel szemben ezekben a filozófus a szellemi küzdelmeket és a politikai harcokat autonóm és történelemformáló szereppel ruházza fel. Eszerint egyetlen termelési mód, egyetlen társadalom sem létezhet az elnyomottak és alárendeltek együttműködése, elfogadása vagy önkéntessége nélkül. Nem egyszerűen a hatalmon lévők legitimációja szükséges tehát, hanem a társadalom valamifajta közös tudatának létrehozása (Gramsci 1965).

A hegemonia marxi háromszöge felé

A különböző értelmezők között elsősorban nem is abban a kérdésben alakultak ki töréspontok, hogy mely társadalmi-politikai viszonyok tekinthetők hegemónikusnak, sokkalta inkább, hogy melyek azok a folyamatok és mechanizmusok, amelyek a hegemoniát létrehozzák és fenntartják. Az alapvető fogalmi háló mentén ugyanis a marxi hegemoniaelméletnek két nagy értelmezői tradíciója jött létre, amelyet talán gramscsiánus és leninista hagyománynak nevezhetnénk. Antonio Gramsci szerint az embereket nemcsak a gazdasági és társadalmi erők irányítják, hanem az eszmék is. Ernesto Laclau szavaival: „Egy uralkodó osztály létrejötté egyenértékű világnézetének megszületésével.” Gramsci elgondolása választ kínál a XX. század elejének kommunista mozgalmának legfőbb problémájára. Jelesül arra a helyzetre, hogy a gazdasági-társadalmi feszültségek ellenére a munkásosztály és az alsóbb osztályok általában miért a társadalmi beilleszkedés útjait keresik, és miért osztoznak bizonyos osztársadalmi hiteken, eszmékben és illúziókban (Laclau–Mouffe 2001).

Marx szövegeiben sok helyen rekonstruálható az a tétel, mely szerint a XIX. századi Anglia viszonyai jelentik a háttérét és a tapasztalati anyagot a születő polgári világ ideológiájához, a *homo oeconomicus* középpontba állító világképhez. Az ideológia a polgárság kezében kreatív fegyverré vált, így segítségével létre lehetett hozni az alsóbb osztályok nagy részét is magába szívó „történelmi blokkot”. Az uralkodó osztály világképe mentén létre lehetett hozni egy olyan társadalmi konszenzus

mechanizmusát, amely megakadályozza a forradalmakat és működőképessé teszi az osztálytársadalmakat.

A hegemonia folyamata a Gramsci felől olvasott Marxnál történelmileg azt jelenti, ahogyan egy feltörekvő osztály saját új osztályhelyzete véglegesítésének egyik központi aktusaként megfogalmazza saját szükségszerű, a termelési mód sajátosságaiban gyökerező világnézetét, és ezt – tág értelemben vett anyagi-szellemi eszközei felhasználásával – a társadalom alsóbb rétegeivel közös világnézetté változtatja (Bates 1975). Ennek terepe az önkéntességet, együttműködést és integrációt biztosító „civil társadalom”. Eszköze pedig a tágan vett kultúra, az intézményes tudás: az uralkodó osztályok mellett ugyanis (sok esetben tagjainak tudtán kívül) létrejön egy olyan, filozófusokból, tudósokból, művészekből, újságírókból, tanárokból stb. álló értelmiségi réteg, amely professzionális tevékenysége révén termeli azokat a gondolatokat, amelyeket a politika ideológiai harcaiban felhasználhatnak az uralkodó osztályok és a politikai osztály tagjai. Ez a gondolat először a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* lapjain tűnik fel, ahol is Marx bebizonyítja, hogy az úgynevezett „politikai gazdaságtan” kategóriáiból és tételeiből a rendszer radikális kritikája és a vele szembeni lázadás szükségességének bizonyítása is következhetne – ha a „polgári közgazdászok” nem a fennálló megőrzését tekintenék célnak, ha nem annak örök voltából indulnának ki. A német ideológiában ez az elgondolás azzal bővül, hogy a kapitalizmusban a professzionális értelmiségi rétegek speciális munkamegosztása épül ki, amennyiben ezeket a rétegeket az állam és a burzsoázia tartja el, és elvárja tőlük, hogy saját szája íze szerinti gondolatokat termeljen (Mészáros 2010). A nyílt elnyomást, az erőszak monopóliumát birtokló állam pedig csak akkor lép közbe, ha a *status quo* közvetlenül veszélybe kerül.

A lenini hegemoniaelképzelés „realizmusa” egy egészen más valóságértelmezésen alapul. Lenin korai írásaiban úgy véli, hogy a proletárforradalom Oroszországban a polgári-demokratikus forradalom kontextusában zajlik. Kiindulópontja kettős: egyrészt a munkásság aránya jóval alacsonyabb a társadalomban, mint Nyugaton, másrészt a civil társadalom igen gyenge, vagyis a tömegek iskolázottsága, politikai tudata, aktivitása igen csekély. Ugyanakkor egyre nagyobb azon csoportoknak a száma, amelyek elégedetlenek a cárizmussal, amelyek sérelmei, nyomorúsága, elnyomottsága az abszolút rendszer elleni lázadó energiákat termel. Lenin szerint Oroszország egy demokratikus forradalom felívelő szakaszában van, a kérdés pedig, hogy ez a forradalom végső soron a szociáldemokrácia (marxizmus) vagy a polgári liberalizmus nevében megy-e majd végbe. Hiszen a liberális kispolgárságnak is értelmiségének megvan a az anyagi és szellemi potenciálja, amely alkalmassá teszi arra,

hogy átvegye az irányítást a forradalom felett, megszerezze az államhatalmat, és így végérvényesen a kezébe vegye a tömegek tudata feletti ellenőrzést. Lenin szerint a hegemonia végső soron a politika gyarmatosítása. A kapitalizmusban a munkások a gazdasági ellentmondások következtében eljutnak az egyesülés és a közös fellépés igényéhez, de a végkimenetel azon múlik, hogy mely politikai ideológia nevében teszik ezt. Hiszen a gyakorlatban azt láthatjuk, hogy a liberális és kispolgári ideológiák megtartják őket a bérharc, a munkakörülmények javításának és a szociális garanciák követelésének színvonalán. Szerinte ebben a korban csak két, megfelelően univerzális és színvonalas ideológia létezik: a polgári és a szociáldemokrata (Lenin 1988a, 30 59).

„Lenin kifejleszti a vezető osztály koncepcióját, amely a munkásosztály élcsapatán és a történelmi fejlődés általános irányán alapul, és végső célja a proletárok függetlensége, a hegemonia kategóriája pedig ezen belül az államhatalomért vívott harc szinonimájává válik, melynek segítségével a proletariátus megszerzi a hatalmat.”
(Jesop 2002.)

Az alulról jövő demokratikus forradalom feletti hegemonia mindenképpen létrejön, a kérdés, hogy ezt a liberális polgárság és ideológiai élcsapata vagy a proletariátus és ideológiai élcsapata viszi-e végbe. 1917-re ez a koncepció a proletárdiktatúra téziséhez vezet. A márciusi forradalom által létrehozott kettős hatalom – a polgári kormány és a szovjetek párhuzamossága – Lenin számára döntő pillanat: vagy megszerzi a proletár élcsapat a hatalmat és a szovjetekre alapozva egy bolsevik demokrácia következik (a többség uralma a kisebbség felett), vagy a polgárság az állam eszközeivel átveszi az irányítást és demokratikus köntösben, liberális illúziókkal elbutítva a munkásságot létrehozza a diktatúra új formáját (a kisebbség uralma a többség felett) (Lenin 1988b, 359). Lenin jól látja, hogy Oroszországban az alulképzett és sokszínű forradalmi tömegek tudatáért és lelkéért folyik a harc, azért, hogy ki tudja őket egy tömbként maga mögé állítani. Az elmélet „árnyoldala” azonban, hogy a marxista élcsapat harcát a hegemonikus harc forrásaiért, az államhatalom meghódításáért egy olyan ismeretelméleti tézissel igazolja, amely ellentétes Marx elképzeléseivel, és a sztálini rendszer démonát szüli meg. Ha a proletárok maguktól csak a korlátozott „szakszervezeti tudatig” juthatnak el, ezzel kiszolgáltatottá válnak a polgári ideológia illúzióival szemben, akkor az felettük való „hegemonia”, tudatuk meghódítása, politikájuk gyarmatosítása már nem „bűn”, mint a polgári értelmiség esetében, hanem a kommunista élcsapat nemes és elengedhetetlen feladata.

A kérdés nem az, hogy ez a két egymással is versengő értelmezési hagyomány mennyiben tekinthető marxi eredetűnek – ezeket a polémiákat számtalanszor lefolytatták már. Inkább arra a kérdésre érdemes választ találni, hogy Marx munkáiban található-e esetleg ezenkívül olyan teoretikus irány, amely kielégíti a hegémóniaelmélettel kapcsolatos kétségtelenül retrospektív feltételeket. Ebben az írásban amellett érvelek, hogy Marx hegémóniával kapcsolatos nézetei, megjegyzései, elemzései egy teoretikus háromszög oldalaiként rekonstruálhatók. Az eddigi értelmezések azonban jobbra ennek a háromszögnek eddig két „befogójára” összpontosítottak – köszönhetően annak, hogy ezek egymással is versengve, egymás kritikájaként szinte csak egymáshoz képest határozták meg magukat. Az egyik oldalon az „univerzalizálás”, a másikon a „kolonializálás” elméleti iránya helyezkedik el. Az egyik oldalon található gramsciánus hagyomány a marxi „hegémónia” fogalom lényegének a társadalmi integrációt tekintette, úgy vélte, hogy egyetlen társadalom sem létezhet egy osztársadalmi kultúra, az alsóbb osztályok részvétele nélkül. Azokat a mechanizmusokat kereste, melyek révén az uralkodó csoportok kultúrája/világnézete osztársadalmi kultúrává/világnézetté fejlődik-alakul. Az osztálykultúra univerzális kultúrává. Az idők során e nézetrendszer radikális historicizmusa sokat csökkent: míg maga Gramsci úgy vélte, csak az uralkodó osztály tudatából jöhet létre ez a közös világnézet, az uralkodó osztály tudata pedig szükségszerű, később az uralkodó csoportok fenntartó és rendszerműködtető szükséglete került a fókuszba.

A háromszög másik befogóján a lenini hagyomány áll: a feltételezés, hogy a hegémónia alapja a hatalmi-anyagi-intellektuális források és pozíciók fölötti rendelkezés, mert ez teremt eszközöket az ideológiai-tudati küzdelmek során arra, hogy az átlagemberek tudatát befolyásolni és alakítani lehessen. A hegémónia a politika feletti ideológiai ellenőrzés, az akciók, sérelmek, igények, igazságtalanságok, az elnyomottság gyarmatosítása. Végző soron annak meghatározása, hogy az emberek mikor, milyen módon és milyen célok nevében, milyen kontextusban aktivizálják/passzivizálják magukat. Ebben a tradícióban kezdettől az állam kérdései foglaltak el döntő helyet, de idővel az intézmények, a nyilvánosság, a civil társadalom és a média is fontos szereplővé lépett elő a „domináns ideológia tézise”, a jóléti kapitalizmus politikusi-tőkés osztályszövetsége kapcsán.

E tanulmány fő tézise szerint a marxi hegémóniaelméletnek van egy harmadik teoretikus iránya is. Míg korábban a marxi elgondolásokat a hegémóniáról az „univerzalizált” uralkodó kultúra és a „gyarmatosító” uralkodó politika mechanizmusai felől rekonstruálták, alig jutott figyelem az ellenhegemonikus folyamatok blokkolásának

kérdéseire. Márpedig véleményem szerint éppen ez a marxi hegemonikus háromszög harmadik oldala, ha tetszik átfogója, vagy alapja: az ellenhegemonikus folyamatok blokkolása. Ennek a lehetséges olvasatnak komoly előzményei vannak mind a marxológiában, mind a marxizmuson belül. Ernesto Laclau mutatja ki, hogy Rosa Luxemburg nézett szembe először hasonló jellegű kérdésekkel a századelőn, de nézeteit nem vezette vissza közvetlenül Marx szövegeire. Luxemburg szerint a német munkások helyzetét mind szellemi, mind gyakorlati értelemben leginkább a fragmentáltság és izoláltság jellemzi, ilyen körülmények között pedig nem várható, hogy eljussanak a közös forradalmi fellépés igényéhez (Luxemburg 1983). A társadalmi pozíciók megsokszorozódása; a versengő ideológiák sokszínűsége; a munkások egyéni harcai a kapitalizmus normális hétköznapjaiban versengve a többiekkel, saját boldogulásukért; a kapitalizmus által kínált érdekérvényesítő és előrejutási utak elfogadása; a munkásság politikai rétegzettségére oda vezet, hogy elvész a lehetősége egy általános, tömeges forradalmi tudat és vízió kialakulásának. A blokkoláslogika, amelyet talán legnagyobb hatású modern teoretikusa, Nicos Poulantzas úgy jellemez, hogy a modern állam legfontosabb feladata az alsóbb osztályok „diszorganizálása”. Az uralkodó csoportok hegemoniája akkor válik sérthetetlenné, ha az alsóbb osztályokat olyan „izoláló hatások” érik, melyeknek köszönhetően nem lehetnek többek, mint versengő munkavállalói egy individualizált fogyasztói társadalomnak és alanyai egy demokratikus népek-nemzetnek – hiszen blokkolják ezekkel ellentétes tudatuk kialakulását (Poulantzas 1978).

Jelen elemzésemben arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy komoly következményekkel járt az, hogy az univerzalizálás és a kolonializálás logikája mellett a blokkoláslogikát figyelmen kívül hagyták vagy jelentéktelenné tették Marx kapcsán, hiszen így talán legnagyobb hatású szövege, a Kommunista kiáltvány kiszabadítása vált lehetetlenné a különböző retrospektív olvasatok hálójából. Annak ellenére, hogy a posztmodern Marx-interpretációk igénye éppen e szöveg kapcsán a leginkább sürgető: a szakítás mind a tarthatatlan determinista-politikai, mind a félrevezető filozófiai-kommunista olvasatokkal. Úgy vélem, a kiáltvány ez irányú új értelmezése döntő lehet Marx „politikai *credó*-jának” újratárgyalása során éppen úgy, mint az egész életmű megítélésének szempontjából. Az írás első részében ezért bemutatom, hogy a Kommunista kiáltványnak melyek a bevett értelmezési hagyományai a marxológiában és a Marx-kutatásban. Ezután az írásban felteszem a kérdést, hogyan azonosítható a mű valódi helye és súlya a marxi életműben. Álláspontunk szerint a kommunisták és a proletárok viszonyára vonatkozó fejtegetések újraolvasása vezethet el az írás stratégiai

hipotézisének azonosításához. Végezetül feltárja, hogy ennek a stratégiai hipotézisnek a függvényében a hegemóniára mint blokkoló mechanizmusokra vonatkozó elméletek hogyan rekonstruálhatók Marx eme kétségkívül központi jelentőségű szövegéből.

A Kommunista kiáltvány értelmezésének két hagyománya

Valójában a kiáltvány újraértelmezését tekintve az elmúlt évtizedek hatalmas hiátust hagytak maguk után. A nyolcvanas évek posztmarxista pozíciót felvevő értelmezői nemes egyszerűséggel elfordultak a szövegtől, a mű vezető szerepének megkérdőjelezésével próbáltak terepet keresni az újrakezdés számára; a posztmodern korszak marxistái pedig már ezen az alapon problémamentesen csemegézhatték ki a szöveg mai szemmel nézve is izgalmas passzusait. Ezzel azonban lényegében érvényben hagyták a XX. század két nagy interpretációs hagyományát Marx „politikai végrendeletével” kapcsolatban: a „párt” fogalmának rekonstrukciójából kiinduló bolsevik és a „kommunista” kifejezést kiindulópontnak tekintő neomarxista tradíciót.

A két hagyománya „kommunisták” és a „proletárok” közötti viszonyra vonatkozó marxi elgondolás értelmezésében került szembe egymással. Az első nézőpont alapvetéseit Lenin fogalmazta meg és klasszifikálta az *Állam és forradalom* lapjain. Elképzelése szerint a *Manifesto* kulcsmondata az, amelyben Marx arról beszél, mi különbözteti meg a kommunisták pártját a többitől.

„A kommunisták nem külön párt a többi munkáspárttal szemben. [...] A kommunisták tehát a gyakorlatban minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják; az elmélet terén a proletariátus többi tömegével szemben az az előnyük, hogy világosan látják a proletármozgalom feltételeit, menetét és általános eredményeit.”

Lenin ezeket a sorokat úgy értelmezte, mint egy újfajta pártkoncepció megfogalmazását. Az „élcsapatelvű” párt eszerint lényegében a kommunisták, vagyis a tudományos és történetfilozófiai téren a legtisztábban látók és egyszersmind a forradalmat kiobbantók és vezetőik pártja. Lényegében persze a marxisták pártja, hiszen a bolsevizmus szerint Marx dolgozta ki a szocializmus tudományát – többek közt éppen magában a kiáltványban. Az élcsapatelvű párt Lenin szerint arra törek-

szik, hogy tagjai közül mindenki egyetértsen a szocialista tudomány alapvető nézeteiben, és azok nevében forradalmi aktivizmust fejtsen ki, különösen azon a téren, hogy közreműködjön a tömegek helyes osztálytudatának kialakításában. Az élcsapatelvű párt feladata tehát kettős: a kommunisták szellemi és akcióegységének létrehozatala Marx „tanításai” mentén, ezzel párhuzamosan az elégedetlen munkások közül mind többnek a becsatlakoztatása a „tudományos forradalmárok” sorába. Amikor ugyanis a

„[m]arxizmus a munkáspártot neveli, a forradalmi élcsapatot neveli: amely meg tudja ragadni a hatalmat és el tudja vezetni az egész népet a szocializmushoz. Tudja irányítani és szervezni az új rendet, az összes kizsákmányoltak és dolgozók tanítója, vezetője és vezére tud lenni társadalmi életüknek a burzsoázia nélküli és a burzsoázia ellenére történő berendezésében.” (Lenin 1988c, 356.)

Az *Állam és forradalom* mellesleg nemcsak arra tesz kísérletet, hogy a kiáltvány pártkoncepcióját azonosítsa. Lenin azt is megfogalmazza, hogy a „Kommunista Párt” tagjait Marx szerint elsősorban az a tudományos meggyőződésnek kell egybefűznie és közös politikai fellépésre kényszerítenie, hogy az osztályharc elméletéből a proletárdiktatúra szükségességének tétele következik. Vagyis az a tétel, hogy a munkások csak akkor lehetnek sikeresek osztályharcukban, ha megragadják az államhatalom és a termelőerők egészét, és ezután saját társadalmukat kiépítve megszüntetik az állam és a hatalom minden addig ismert formáját.

A másik értelmezői irány abból a tradícióból nőtt ki, amelyet Jan D. Thatcher „nem szovjet örökségnek” nevez. Ennek képviselői a XX. század első harmadától

„[e]gyszerre harcoltak a bolsevizmus és az úgynevezett revizionizmus ellen. Trockij például a kiáltvány első afrikai fordításához írt bevezetőjében igyekezett kimutatni, mely pontokon ellentétes a lenini-sztálini értelmezés és a Szovjetunió gyakorlata az eredeti marxi szöveggel. Olyan területeket érintett, mint az osztályharc törvényeinek determinisztikus felfogása, a »szocializmus egy országban elve« szembeállítva a proletár internacionalizmus elvével, vagy éppen az állam megerősítése az eredeti marxi jóslat, az állam elhárítása helyett. Eközben polemizált Bernstein és Kautsky azon állításával, miszerint a polgári demokrácia nem eleve proletárellenes. Trockij maga és az értelmezői tradíció képviselői azt is rögzítették, hogy

Marx néhány kérdésben tévedett, például túlértékelt a XIX. század közepének forradalmi potenciálját." (Thatcher 1998, 63.)

Thatcher szerint ennek az értelmezési hagyománynak a képviselői viszatérést hirdettek az eredeti marxi mondanivalóhoz mindenhol, ahol lehet.

A hatvanas évektől kezdődően azután egyre nagyobb számban jelentek meg azok az értelmezések, amelyek a *Manifesto* címében található „kommunista” jelzőből próbáltak kiindulni. Ebben az értelmezésben az egyik oldalon a saját harcukat vívó proletárok állnak, a másik oldalon a hozzájuk kapcsolatot kereső és számukra forradalmi szellemi anyagot és irányt kínáló (természetesen marxista) kommunista értelmiségiek és aktivisták. A legteljesebben talán Alan Gilbert viszi végig ezt a nézőpontot *Marx's Politics: Communists and Citizens* című könyvében.

„Már a kiáltvány elnevezése is azt sugallja, hogy a szöveg egyfajta felszólítás a kapitalizmus megdöntésére. Amely azzal a céllal született, hogy a kommunizmus kísértetét egy olyan élő mozgalomba transzformálja, amely azután a kommunista utat proklamálva a kizsákmányolás és az osztályharc megszüntetését illetően és ezek mentén kíván alapítani egy új társadalmat az egyesült termelők alapzatán.” (Gilbert 1981, 100.)

Ebből Gilbert értelmezésében az következik, hogy Marx számára a kommunizmus nem egy determinisztikus folyamat végpontja, hanem egy „választható forradalmi program” egy szükségszerű forradalmasodási folyamaton belül. Ez a választás pedig nem valamifajta éhséglázadás következménye, mint maga a proletárforradalom; alapvetően a kapitalizmus természetét illető morális meggyőződésekből ered, amelyek a radikalizálódó munkások között alakulnak ki. A kommunizmust azok választják, akikben kialakult az a meggyőződés, hogy a kapitalizmus egy olyan „új embertípust” hozott létre, amelynek társadalmi létezése következményeit tekintve elfogadhatatlan és végletekig romboló.

„Ahogy Balzac hőse, Lucien de Rubempré egy ambiciózus álmodozóból és provinciális költőből korrump s nagyvilági párizsi újságíró lesz, a világ ura, úgy tesz tönkre a hideg pénzvágy minden motivációt, és változtat egyneművé minden emberi aktivitást. A burzsoá társadalom képmutatóvá, torzzá és egyoldalúvá válik olyan emberi természetű változtatott alapelvek mentén, amelyek csak bajt okoznak.” (I. m., 102.)

A marxi kommunizmus Gilbert szerint nem más, mint hadüzenet ennek az új, romboló embertípusnak, és a társadalomnak, amely végzetesen lezüllesztette a *conditio humanát* mint történelmi terméket. Ebből eredően a kiáltvány célja kettős: a munkás- és proletármozgalmak támogatása, útkeresésük segítése a forradalomig – ezzel párhuzamosan felszólítani őket a „jövő” forradalmának nevében. A proletárok forradalma szükségszerű és saját termékük lesz, a kiáltvány azonban felhívás ezekhez a munkástömegekhez azzal a céllal, hogy rábírja őket egy olyan konkrét forradalmi program választására, amely egybeesik érdekükkel, de több is ennél: pozitív-morális tartalma (a kommunizmus) révén megfogalmazza, hogy kik és miért csinálják a forradalmat, hogy az ember mi volt eddig és mi akar lenni a forradalom után. Gilbert szerint tehát a *Manifesto* az Emberi és polgári jogok nyilatkozatával kerül egy helyre, mint válasz a „milyen az ember, akit az embertelen világ eddig maga alá gyűrt?” kérdésre. Így fő üzenete – ebben általában a neomarxizmus minden képviselője egyetért – nem a szociális-egyenlőségi dimenzióra vonatkozik (mint a bolsevizmus esetében az „éhes proletárookra”), hanem az emancipációs-etikai dimenzióra.

Kommunisták és proletárok – egy viszony újrafogalmazása

A XXI. század elejéről visszatekintve ugyanakkor nyilvánvalónak látszik, hogy a kiáltványban valamifajta kommunista szellemiséget kereső próbálkozások ellen éppen úgy számtalan érv felhozható, mint azokkal szemben, akik bolsevik értelmezési keretben egy új párttípus leírását keresték Marx legismertebb művében. Hiszen ma már egyre kevesebben fogadják el, hogy Marx számára a kommunisták a marxista tudomány és a munkás-akcióegység magaslatán álló szervezett párt tagjai, a proletárok pedig a szociológiai értelemben vett munkások, akiket ők vezetnek és képeznek. Ahogyan egyre több ellenérv hozható fel a proletárok/kommunisták viszony azon másik értelmezésével szemben, amely a kommunistákat a forradalmi proletárok számára morális és intellektuális alternatívát kínáló értelmiségi-aktivista rétegnek fogja fel. Ezért is fontos észrevenni, hogy mindvégig lehetőség lett volna egy harmadik értelmezési irányra a kommunista/proletár viszonyt illetően – amelyet eddig csak nyomokban használtak ki a különböző rekonstrukciós kísérletek. Amennyiben ezt kutatjuk, elegendő Marx legismertebb művének címére vetni egy pillantást és újra felvetni a kérdést: mit jelent a „Kommunista párt kiáltványa” megnevezés. Hiszen nyilván-

való, hogy a két nagy értelmezői hagyomány is ebből indult ki: míg a lenini szemléletmód a „kommunista pártot”, a gilberti interpretáció szerteágazó irányzatai a „kommunista pártot” kutatták a szövegben, addig megválaszolatlanul maradt a kérdés, hogy mi is tulajdonképpen az a „kommunista párt”, aminek a kiáltványát Marx megfogalmazta.

Ha az elmúlt időszak Marx-recepcióján végigtekintünk, a válaszhoz egyértelműen Michael Löwy *The Theory of Revolution in the Young Marx* című könyvének elemzéseit visznek a legközelebb. Löwy radikálisan új nézőpontból közelített ugyanis a szöveghez, amikor úgy vélte, annak kulcsát a filozófus 1844–1846 közötti írásaiban találjuk. Szerinte Marx úgy érzékelte, hogy a negyvenes években hatalmas változás állt be a szocialista eszmék pozíciójában a kontinensen. Míg ugyanis korábban ezek az eszmék filozófusok agyszüleményei és konstrukciói voltak,

„[a] filozófusok és a tömegek kettőssége megszűnt, a forradalmasodó proletárok maguk váltak »filozófus emberekké«. A szocializmus innentől kezdve nem »tisza elmélet«, nem olyasmi, ami kipattanhat filozófusok vagy tudósok fejéből. A proletárok aktív részesei saját forradalmuknak, és [az új minőségű] szocializmus az ő saját termékük.” (Löwy 2005, 94.)

Marx meggyőződése, hogy az önfelszabadító proletárok forradalmi aktivitásuk során jutnak el saját (szocialista) elméleteikhez és gondolataikhoz. Összességében Löwy elemzését továbbgondolva azt mondhatjuk, hogy ez a tudat tartalmát tekintve nem más, mint a szocialisztikus elgondolások azon csoportja, amelyet a forradalmi helyzetbe kerülő proletárok önmaguk fogalmaznak meg. Marx szerint a negyvenes évekig csak arról szólhatott a történet, „hogy a filozófusok fejében kialakuló kommunizmus [mint forradalmi változtató vágy] találkozzon a tömegek felforgató cselekvésével”. A tömegek kommunista tudatának kialakulása – amely tehát nem egy tudati tartalmat, hanem egy tudati pozíciót jelöl Löwy értelmezésében – új helyzetet teremt, amennyiben „a kommunista elképzelések a forradalmi proletárok fejében születnek meg, és csak ez teszi lehetővé, hogy más osztályok tagjai kifejtsék és koncepcióba foglalják őket”.

Döntő kérdés, hogy Marx „osztály” fogalmát a Kommunista kiáltványban többé ne történetfilozófiai vagy szociológiai kategóriának tekintsék a német gondolkodó értelmezői (Kiss 2001). A kiáltvány koncepciója szerint ugyan a kapitalizmusban bérmunkások vesznek részt a termelésben, de a szöveg a proletárokról szól. Marx elgondolásában a munkás a termelésben egyszersmind proletár is politikai értelemben: a munkás gazdasági léte az első pillanattól kezdve a tőkés elleni

politikai létezés is. „A proletariátus különböző fejlődési fokokon megy át. Harca a burzsoázia ellen létezésével kezdődik.” A kiáltvány alanya nem az elszegényedő, kiszigerelt, állati létbe juttatott, válságok sújtotta munkás, aki belerobban a forradalomba a sikeres „marxista” agitációval felvértezve, hanem a proletár, aki a rendszer természetéből adódóan a kommunista tudat irányába halad. Marx tehát úgy véli, hogy a munkáslét állapota egyszersmind a proletárrá válás, tehát politizálódás, a forradalmasodás, a tudatosodás és a szerveződés folyamata is. „Eleinte az egyes munkások, azután egy gyár munkásai, majd egy munkaág egy helységben dolgozó munkásai harcolnak az ellen az egyes burzsoá ellen, aki közvetlenül kizsákmányolja őket.” A kapitalista termelési mód létrehozza a szociológiai-gazdasági értelemben vett bér munkások millióit, de ezzel egy időben ugyanennyi proletárt is szül, akiket megváltoztathatatlan dinamika lök a proletariátussá válás irányába.

Az egyes munkások, az egyes régiók, az egyes gyárak és iparágak ennek a forradalmi szervezettségnek és tudatosodásnak különböző fokain állnak, de Marx meg van győződve arról, hogy ha a folyamatok „zavartalanul” zajlanának, minden egyes munkás „felzárkózna” idővel azokhoz, akik ebben a folyamatban a legmesszebb jutottak. Akik pedig ebben a folyamatban legmesszebb jutottak, Marx szerint 1847-ben kommunistáknak nevezik magukat.

„A kommunisták tehát a gyakorlatban minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják; az elmélet terén a proletariátus többi tömegével szemben az az előnyük, hogy világosan látják a proletármozgalom feltételeit, menetét és általános eredményeit.”

A kommunisták tehát azok a sokszínű, különböző helyeken élő és szerveződő személyek, akik már eljutottak a proletarizálódásnak a korszakban legmagasabb fokára. Ez a legmagasabb fok magától értetődően nem Marx és Engels nézeteinek elsajátítását jelenti, hanem a proletarizálódás kapitalizmusban szükségképpen zajló politikai folyamatának aktuális stádiumát.

Marx 1844–1846 között azt tapasztalja tehát, hogy a proletárforradalom kezdeményei saját tevékenységük és önmegértésük során egyre több tudományos, elméleti, filozófiai, morális töredéket hoznak létre. Ezen szocialista gondolatok rendezetlen és lebegő masszája a kommunista tudat terméke, a marxi értelemben vett kommunizmus. A babeufizmus, a materialista kommunizmus (Dezamy), a Cabet-féle proletárkommunizmus, a radikalizálódó művészek és emigránsok gondolatai, a munkások közül kiemelkedő próféták (Weitling), a chartista

baloldal tudományos eredményei, a saint-simonista munkások messianisztikus dogmái, a sziléziai felkelők autentikus jelszavai, a blanquista titkos társaságok doktrínái vagy éppen a francia szerveződések álmai és kulturális termékei azt a benyomást keltették Marxban, hogy kialakult egy olyan, töredezett és kezdetleges autentikus szellemi alapanyag, amely már adott lesz a később forradalmasodó munkások számára éppen úgy, mint a más osztályokból érkező értelmiségieknek. A forradalom öntudata lehet a forradalmasodó tudat számára.

Mindezek tükrében valószínűleg igazolható az a megállapítás, hogy Marx „kommunista pártnak” mindössze ezt a nem organizált szellemiséget nevezte – nem pedig egy mai értelemben vett politikai szerveződésnek vagy bizonyos kommunista nézeteket/tudományos tételeket népszerűsíteni akaró (értelmiségi) mozgalomnak. Ezt látszik alátámasztani David McLellan is, amikor megállapítja, hogy „a német gondolkodók számára a negyvenes években a »párt« kifejezés az egymással harcoló szellemi és filozófiai irányzatok és iskolák megjelölésére szolgált” (McLellan 1971, 38). Ebben a keretben könnyen azonosítható Marxnál a „forradalmi munkások autonóm szocialista nézeteinek” pártja és a „szocialista filozófusok, utópisták és álmodozók doktrínáinak, konstrukcióinak és tudományos észrevételeinek” elidegenedett pártja – mint a kommunizmus két alternatívája. Marx szerint csak az előbbi választható. De véleményünk szerint legalább két közvetlen bizonyíték is található Marx szövegeiben a „kommunisták pártjának” ilyen értelmezésére – amelyek elkerülték a korábbi interpretátorok figyelmét. Először is: a német gondolkodó a „proletárok” és a „kommunisták” kifejezéseket szinte a kezdetektől szinonimaként használja. Amikor pedig arról beszél, hogy mit gondolnak a „kommunisták”, tulajdonképpen mindig azt mutatja be, mit gondolnak a „proletárok”, a tudatos munkások és munkásértelmiségiek.¹ A kivétel éppen a kiáltvány, amelyben Marx azt a speciálisan új körülményt szeretné jelezni a különbségtétellel, hogy egy új helyzet kapujában áll a forradalmasodó munkásság. Miközben ugyanis bizonyos területeken a forradalmi proletárok bizonyos része már saját elméletekkel, nézetekkel, eszmékkel felvértezve vívja harcát, más területeken más részük még csak a lázongás, a spontán akciók és nézetek korszakát éli. Tehát szó sincs arról, hogy a kommunisták a Kommunista Liga tagjai vagy Marx követői lennének, illetve hogy a proletariátus a munkásság szinonimája – amire a kontextus figyelmen kívül hagyásával másfél száz év Marx-értelmezői jutottak. Másodszor:

¹ Ez talán egyik 1844-es szövegében érhető tetten a legeggyértelműbben: Kritikai széljegyzetek „Egy porosz” cikkéhez (Marx 1957, 403–404).

Marx többször a „kommunisták millióinak” létező gondolatairól és tetteiről értekezik. Nyilvánvaló, hogy a „kommunista” szó 1848-ban sem jelentheti számára a Kommunista Liga tagjait vagy a kiáltványt ismerőket és az azzal egyetértőket, hiszen ezek tábora még zenitjén sem éri el az ezret.

A kiáltvány stratégiai hipotézise: egy hegemonikus helyzet

Mindez nyilvánvalóan nem azt jelenti, hogy a *Manifestó*t egyszerűen ki kell dobni a marxi *oeuvre*-ből. Éppen ellenkezőleg: azt teszi lehetővé, hogy jobban megértsük, mi foglalkoztatta Marxot az 1848-at megelőző, reményekkel és forradalmakkal terhes időszakban. Csak egy új kontextus segíthet hozzá ahhoz, hogy megértsük például, hogy miért vállalt el egy ilyen felkérést az elkülönült, kicsiny, szektás és önmagukat túlértékelő értelmiségi szervezetekkel és ideológusokkal szemben – az ifjúhegeliánusok tragédiáját megélve érthetően – oly gyanakvó gondolkodó? Egy ilyen értelmezés persze korántsem egyszerű, mert következetesen végiggondolva olyan konzekvenciákkal jár a „kommunisták és proletárok viszonyát” középpontba állító kiáltvány státuszának megítélését illetően, amelyeket még azok a szerzők sem mertek levonni, akik hasonlóan vélekedtek a kérdésről. Hiszen ha a „kommunista párt” a forradalmi proletárok saját, jelenleg még töredezett és nem organizált gondolkodási irányzatát jelöli, akkor abból evidensen az következik, hogy a kommunista párt kiáltványa semmiképpen nem tartalmazhatja Marx saját nézeteit, csak a proletárok, a forradalmi tudat létrehozói szocialista elgondolásainak valamifajta összegzését, speciális célú összeszerkesztését. Természetesen nem arról van szó, hogy Marx mennyiben „értett egyet” a kiáltvánnyal, hogy tartalmazza-e a szöveg saját eredeti elméleteit is, hogy a proletárok „organikus értelmiségije” volt-e. Arról van szó, hogy véleményem szerint nem tartható a továbbiakban az a nézet, amely szerint Marx (és Engels) tudományos-filozófiai eredményeikre alapozva beléptek a Kommunista Ligába, ahol is nézeteiket a tagsággal elfogadtatták (az ellenszegülőket kizáratták), végül pedig kiadták röpiratukat, amellyel tudatosítani, aktivizálni és szervezni kívánták a munkásosztály még néma millióit. Ha pedig ez az évszázados nézőpont nem tartható, elég erős alternatívát kell vele szembeállítani: például a szöveg összegző, artikuláló szándékának tézisé, amely nem Marx „saját” nézeteit tartalmazza, hanem „másokét” (az általam javasolt értelemben vett kommunistákét).

Ahogy *Marx* *é* *ideológia* című könyvemben ezt részletes filológiai elemzés segítségével kimutattam: Marx szándéka az volt, hogy egy olyan dokumentum jöjjön létre, amely a különböző forradalmi munkások és valóban proletáralapú, tehát kommunista csoportok nézeteinek összefoglalását nyújtják, ezzel párhuzamosan hatékony eszközként jelennek meg abban a folyamatban, amelynek során a forradalmasodó munkásság létrehozza saját tudatát és világnézetét.

Ez az értelmezés azon alapul, hogy komolyan veszi a kiáltvány bevezetőjét:

„[l]egfőbb ideje, hogy a kommunisták az egész világ előtt nyíltan kifejtsek nézeteiket, céljaikat, törekvéseiket, és a kommunizmus kísértetéről szóló mesékkel magának a pártnak a kiáltványát állítsák szembe. Evégből a legkülönbözőbb nemzetiségű kommunisták összegyűltek Londonban, és *papírra vetették* a következő kiáltványt, amelyet angol, francia, német, olasz, flamand és dán nyelven tesznek közzé.” (Az én kiemelésem – K. V.)

Valamifajta „bolsevik cinizmust” kell ahhoz feltételezni Marxról, hogy kétségbe vonjuk, a munka tényleg közös produktum, és úgy véljük, hogy a német gondolkodó és Engels saját, a mozgalomra oktrojált nézetrendszere. Ennek a „bolsevik cinizmusnak” legfontosabb cáfolata talán magától Marxtól származik, aki két évvel korábban már mintha egy az egyben azzal a tervvel állt volna elő, melynek végpontja a Kommunista kiáltványt megfogalmazó kongresszus:

„Teljesen egyetértek azzal, hogy a német kommunistáknak ki kell lépni eddigi elszigeteltségükből és tartós érintkezésbe kell lépniük egymással. (...) Hiszen *a kommunistáknak először egymás között kell tisztázniuk a dolgokat, ami a kommunista kérdéseket illető rendszeres összejövetel nélkül nem érhető el kielégítő módon.* Azután abban is egyetértek veletek, hogy terjeszteni kell kommunista tartalmú olcsó és jól érthető írásokat és broszúrákat. Egy kommunista kongresszust most még nem tartok időszerűnek, csak ha már egész Németországban alakultak kommunista egyletek... – addig a rendszeres levelezés az együttműködés egyetlen lehetséges módja.” (A Brüsszeli Kommunista Levelező Bizottság levele G. A. Köttgennek; Marx 1959, 18; az én kiemelésem – K. V.)

Ha azonban Marx tényleg egyszerűen csak más formában újraírja, átmásolja és szisztematizálja a „kommunisták (tudniillik a különböző elméleteket megfogalmazó forradalmi proletárok, tehát a proletárok

»legtudatosabb és leghaladóbb része«) nézeteit”, legalább két kérdés mindenképpen válasz után kiált. Egyrészt: ha a kiáltvány alapvetően nem Marx nézeteinek alapidokumentuma, akkor eszmetörténeti értelemben honnan tudhatjuk, hogy mi tekinthető saját mondanivalójának a szövegben? Másrészt: ha a kiáltvány a kommunista tudat termékeinek összehangolását célozza, akkor miért nem lehetett megvárni, ameddig a folyamat „önmagától” vagy „lassan és organikusan” végbemege? Miért kellett megelőzni a kommunista eszmék spontán és autentikus elméleti kikristályosodási folyamatát? Jelen pillanatban a két kérdésre nyilvánvalóan nem adható véglegesnek szánt és kidolgozott felelet. Ehelyett csak két ötletet vagy hipotézist lehet felvázolni – amelyek hitelét az adhatja, hogy nagyrészt egymásból következnek. Az első szerint ahhoz, hogy „felfedezzük” a marxi szándékot és mondandót a kiáltványban, rá kell irányítani a figyelmet a mű egyik apró, ám annál jelentősebb retorikai fogására, amely eddig elkerülte a kutatók figyelmét. Vagyis arra, hogy az első két rész nemcsak tipográfiai, hanem retorikai szempontból is elkülönül – és ez a megszólaló általános alanyban bekövetkező fordulatnak köszönhető. A szöveg első ránézésre végig többes szám első személyben íródik, azonban ez a „mi” sokáig csupán az „azt találjuk”, „mint látjuk”, „találunk”, „követtük nyomon” jelentésekkel van jelen, tehát egy leíró-érvelő stilisztikai jegyként, ami máig is szisztematikus és logikusan összerendezett érvelésre utal. Ez az általános alany a szerző és a levezetését követő, értő és egyértelműnek kezelő olvasó egy húron pendülésére utal. Az általános alanyt azonban egy ponton konkrét alany váltja fel. A Proletárok és kommunisták című nagy fejezet elején hirtelen átalakul a „mi” jelentése, mégpedig a „mi, kommunisták” értelmet veszi fel, és innentől ez meg is marad. Mi az oka ennek a váltásnak? A legkézenfekvőbbnek az tűnik, hogy Marx egy olyan retorikai fogást alkalmazott, amit akkor szoktak, ha nyilvánvaló közös véleményként akarnak feltüntetni valami olyasmit, ami a megszólalóval egyívású többség számára nem nyilvánvaló, bár minden bizonnyal gond nélkül elfogadható. Marx ezen a ponton e szerint a feltételezés szerint a Kommunista Liga ismert mondandóinak összefoglalása helyett saját gondolataival való azonosulást vár az olvasótól, ezért szükséges a „kommunisták ezt gondolják” megfogalmazás helyett a „mi, kommunisták ezt gondoljuk” fordulat bevezetése.

Anélkül, hogy bárki túl nagy jelentőséget tulajdonítana ennek a stilisztikai változásnak, mindenképpen levonható az a következtetés belőle, hogy Marx tudatosan szerkesztette meg művét: úgy tetszik, pontosan lokalizálhatók azok a részek, amelyeknek célja nem egyszerűen a kommunisták nézeteinek „összefoglalása”, hanem Marx olyan állításokat kívánt a „konszenzusos” tézisek közé csempészni, amelyek-

ről addig nem zárult le vita. Véleményem szerint pedig ezen „mondandók” legfontosabbika éppen második feltett kérdésünkre vonatkozik: vagyis arra, hogy Marx szerint miért is szükséges a kiáltvány éppen úgy és éppen akkor. Daniel Bensaid elemzése közelebb vihet bennünket a válaszhoz. Bensaid szerint – aki egy olyan szellemi mozgalom vezetője volt, amely Marx elképzeléseinek lényegét éppen a Kommunista Ligához való viszonyában véli felfedezni – minden teoretikus műnek sajátja, hogy van egy úgynevezett „stratégiai hipotézise”, vagyis pontosan lehet azonosítani, hogy mit is akar elérni a szerző elméletével és annak közzétételével. Ő ezt az ideológia „modelljének” és a teória ezen „stratégiai hipotézisének” szembeállításán keresztül próbálja megmagyarázni.

„A modell valamiféle másolat, amely instrukciókat tartalmaz a gyakorlathoz. A hipotézis inkább segítség a gyakorlathoz, amely a tapasztalatok összefoglalásán alapul, de nyitott, és akár teljesen el is vethető új tapasztalatok vagy tendenciák fényében. Ennek módszere tehát nem a spekuláció, hanem annak összefoglalása, merre vezet út a múlt tapasztalatából.”²

A kiáltvány autentikus marxi (hegemónia)elméletének háttérében egyértelműen egy konkrét helyzetértelmezés húzódik meg. Eszerint a polgárság és a munkásság közötti „osztályharcnak” 1848-ban van egy lényeges történelmi sajátossága: mégpedig az, hogy az új idők forradalmi osztálya úgy jelenik meg, hogy a régi forradalmi osztály még (vagy már újra) a revolúció lendületében van.

„A kiáltvány alapvető történelmi háttere természetesen az ipari kapitalizmus kiépülése, a modern ipari munkásság kialakulása Nyugat-Európában, egyetemben a modern szocialista mozgalommal, amely ezek talaján sarjadt. Ezen időszak szocialista tradíciót létrehozó korai klasszikusai Winstanley munkái a XVII. századi Angliában vagy Babeuf írásai a XVIII. századi Franciaországban, majd különböző utakon kialakult maga a szocialista mozgalom is a XIX. századra. De csak a század közepére alakult ki a tényleges munkásosztály mint politikai erő, majd hatalmas szocialista párt. Ennek az új politikai erőnek a megjelenésével öltött csak a korábbi szocialista irodalom valódi alakot. [...] 1848 azonban nem a szo-

² A cikk a mai globalizációkritikai és baloldali mozgalmakat próbálja értelmezni a marxi stratégiai hipotézis alapján; természetesen könyvünk szempontjából nem a pontos analízis, hanem csak ez a kiindulópont lényeges (Bensaid 2007).

cialista forradalmak vagy az antikapitalista küzdelmek éve volt, hanem kétségkívül a polgári forradalom folytatása, egy egészen új értelemben: a forradalom, amely felszabadítja a kapitalizmust a feudális maradványoktól. A forradalmi polgárság persze nem alkotott egységes osztályt. Prominensei hivatalnokok voltak, szakemberek és értelmiségiek. [...] Ebből kifolyólag amikor Marx (és Engels) a kiáltványt írta, nem gondolta, hogy a kommunista vagy a proletárforradalom valamilyen formája küszöbön áll. Csak azt remélte, hogy a forrongó események, majd az 1848-as bukás messzire kell vezessenek, egy permanens forradalomhoz, a polgári demokrácia és köztársaság időszakát túl kell lendítsék egy munkás-, majd egy szocialista irányba. A kiáltvány tragédiája, hogy sok későbbi olvasója nem vette észre, hogy annak forradalmi hőse legalább annyira a burzoá, mint a proletár.” (Wood 1998.)

Marx szerint tehát a proletárok nem egy halott oroszlánál találják magukat szembe, hanem egy ereje teljében lévő ellenféllel kell megmérkőzzenek. Ennek pedig a kiáltvány szerint az a következménye, hogy a burzsoázia még igen komoly anyagi és szellemi eszközökkel rendelkezik, amelyek arra nem alkalmasak ugyan, hogy megakadályozzák a munkásság proletarizálódását, forradalmasodását – de arra igen, hogy ezt kedvük szerint manipulálják, a forradalmárok tudatát eltérítsék és kordában tartásák.

Hegemoniaelmélet a Kommunista kiáltványban

Nem nehéz belátni, hogy a Kommunista kiáltvány háttérének marxi értelmezése a hegemonia kérdéskörét állítja a középpontba, mégpedig a marxi hegemonikus háromszög „harmadik oldalát”, az ellenhegemonikus tendenciák blokkolását, fragmentálását és elkülönítését. A burzsoázia, amely forradalmi erejéből már „csak” annyit őrzött meg, hogy a proletárok forradalmi tudatának kialakulását hátráltassa – igazi hegemoniaelméleti elemzői pozíció. Marx a Kommunisták és proletárok című második nagy fejezetben az ebből eredő kihívással kíván szembenézni, amikor egyik legeredetibb elemzésében 1847–1848 fordulójának hegemonikus mechanizmusait veszi számba. Ezek az elemzések három olyan, a mai értelemben vett diszkurzív dimenziót mutatnak be, amelyek a német gondolkodó szerint a kapitalizmus objektív proletarizáló tendenciái ellenére is blokkolni képesek a kommunista

tudat kialakulását és kollektív világnézetté, majd egy új kor alapelvévé válását.

A) Marx szerint először is a burzsoázia és politikai-intellektuális képviselői történelmileg felhalmozott előnyben vannak az ellenhegemonikus csoportokkal (elsősorban persze a proletariátus) szemben.

„Mi egyebet bizonyít az eszmék története, mint azt, hogy a szellemi termelés az anyagi termeléssel együtt alakul át? Valamely kor uralkodó eszméi mindenkor csak az uralkodó osztály eszméi voltak. Beszélnek eszmékről, melyek egy egész társadalmat forradalmasítanak; ezzel csak azt a tényt mondják ki, hogy a régi társadalom kebelében kialakultak egy újnak az elemei, hogy a régi életviszonyok felbomlásával lépést tart a régi eszmék felbomlása. [...] Az egész eddigi társadalom története osztályellentétekben mozgott, amelyek a különböző korszakokban különböző alakot öltöttek. *De bárminő formát öltöttek is ezek az osztályellentétek, valamennyi elmúlt évszázad közös ténye az, hogy a társadalom egyik része kizsákmányolta a másikat. Ezért nem csoda, hogy mindezen századok társadalmi tudata, minden változatossága és különfélesége ellenére, bizonyos közös formákban mozog, olyan tudatformákban, melyek csak az osztályellentét teljes eltűnésével fognak egészen elenyészni. A kommunista forradalom a leggyökeresebb szakítás a hagyományos tulajdonviszonyokkal, nem csoda, hogy fejlődése során a leggyökeresebben szakít a hagyományos eszmékkel.*” (Az én kiemelésem – K. V.)

Marx szerint a burzsoázia bizonyos igazságokat azzal az érveléssel változtat megkérdőjelezhetetlenné, hogy ezen igazságoknak örök és történelem feletti voltára hivatkozik. Úgy állítva be, mintha ezek tagadása valami öröknek és értékesnek az elvételével volna egyenértékű. Ahogyan egy évszázaddal később Herbert Marcuse ezt kimutatja: e hegemon igazságoknak és fogalmaknak az operacionalizálása révén be is bizonyítható, hogy ami a jelenben adott, az a történelmi örök érték megtestesülése és garanciája, ezeket támadni a transzhistorikus elvek és értékek támadásával egyenértékű. Márpedig nyilvánvaló – folytatódik az érvelés –, hogy ezek a fogalmak és igazságok csak azért maradhattak fenn a történelmi idő egésze alatt, mert egyrésztől minden uralkodó osztály világnézete számára megfeleltek, minden hegemon csoport tudta velük pozícióit védelmezni, minden uralkodó csoport hasonló következtetésekre jutott, mint az előzőek, másrésztől az alsóbb osztályok igazságai éppen úgy nem maradhattak fenn, mint ahogy a proletárok kommunizmusát is igyekeznek minden eszközzel eltüntetni a föld

színéről. A polgárok és politikai-értelmiségi ideológusaik a bérmunkát és a munkahelyet féltik a felfordulástól és a bérek emelésétől – mintha nem csak az ő érdekük lenne, hogy a munkás éppen így és ilyen olcsón dolgozzon, mintha a munka csak a gürcölés vagy éhenhalás alternatíváját jelenthetné. A család megszüntetésének tervében nemcsak a házasság és a magánélet szétrombolását vélik felfedezni, de egyenesen a nők kényszerélvezeti cikké silányítását a nőközösségben, az egyetemes prostitúcióban. Mintha az egyetemes prostitúció és a nők kizsákmányolása és elnyomása nem éppen a család és a vallás nevében lett volna része minden eddigi osztálytársadalomnak. Féltik a kultúrát és a műveltséget, úgy állítva be a proletárok radikalizmusát, mint amely barbár módon szétrombolja mindazt, amit a tudósok, művészek, építészek és művelt polgárok felépítettek. Nem arról van-e szó – kérdi Marx –, hogy a megszokott polgári világuk eltörlésétől rettegnék? A magántulajdon eltörlését annak nevében bírálják, hogy veszélyben forog mindaz, amit az emberek a saját munkájukkal, személyes ügyességgel, törvényesen szereztek. Holott csak a jogtalan előnyök fenntartása forog veszélyben. A szabad kereskedelem megszüntetésétől a szabad személyiséget féltik, azt mondván, hogy egy olyan rendszerben, ahol az emberek nem kufárkodhatnak szabadon, nyilvánvaló, hogy a munka, a termelés, a szükségletek erőszakos kézbe tartása következik, az individuumot romboló valamifajta falanszter. Pedig amit óvnak, az az egyéniség kapitalizmusra jellemző és azt fenntartó formája: az önző, versengő, elszigetelt egyén. A haza és vallás kiiktatása pedig mindazt a tradíciót és összetartozást veszélyezteti, ami annyit adott az embereknek évezredekken keresztül. Marx szövege gúnyosan fűzi hozzá: például azt, hogy a hatalmon lévők a haza és Isten jelszavával elterelheték a figyelmet a tényleges problémák valódi okairól.

Az ellenhegemonikus tudat és kollektívum létrejöttének második blokkolási módja a Kommunista kiáltvány koncepciójában a fennállótól eltérő tartalmú „normális”, „értékes”, „kívánatos”, „igazságos és szabad” stb. utópisztikusnak bélyegzése. A profitelv kiiktatásától az emberek motivációját féltik, mondván: ha nem önmaga gazdagodásáért és sikeréért tevékenykedik az ember, ha nem kell versenyeznie, kreatívnak lennie, akkor bizony a lustaság és a könnyű megoldások keresése következik, egy improduktív társadalom. Ellenben a verseny és a piac kapitalista módját akarják fenntartani, ami csak az ő profitcéljaikat szolgálja és az ő hatékonyságelvükkel van összhangban. Ha nincs tőke, nincs bérmunka, akkor nincs ami az embereket motiválná, és ezért az emberek lusták lesznek, nem tudnak mit kezdeni magukkal – mondják. De Marx szerint a munka nélkül csak az lesz lusta, aki nem tud más értelmes tevékenységet az életében, mint a robotolás, és csak az nem

fog bérmunka nélkül dolgozni, aki nem képes már más okot találni arra, hogy megtermelje a társadalom és önmaga számára szükséges anyagi gazdagságot. Aki nem képes kreatívan megszerezni maga és a közösség életét. Egyszóval az eltompított és leépült munkás, a lumpenproletár.

„Akadt olyan ellenvetés, hogy a magántulajdon megszüntetésével megszűnik minden tevékenység és általános lustaság kap lábra. Eszerint a polgári társadatomnak rég tönkre kellett volna mennie a restség miatt; mert azok, akik dolgoznak benne, nem szereznek, és azok, akik szereznek benne, nem dolgoznak. Az egész aggály arra a tautológiára lyukad ki, hogy mihelyt nincs tőke, nincs többé bérmunka.”

A Marx által a kiáltványban beazonosított harmadik jelenség: a „nyelvi játék” fontossága a politikai osztályküzdelmekben. Szerinte amikor az uralkodó szellemi és politikai hatalmak támadást indítanak a kommunisták ellen, akkor nem tesznek mást, mint saját erőfölényüket kihasználva a sajtóban és nyilvánosságban magukhoz ragadják a „kommunizmus meghatározásának” aktusát. Vagyis arra törekednek, hogy a tömegek az általuk elmondottakat azonosítsák a kommunizmus fogalmával, ne pedig azt, amit a proletárok mondanak saját nézeteikről. Ez a meglátás Ernesto Laclau „üres jelölőkre” (*empty signifier*) vonatkozó nyelvészeti elemzéseiben tér vissza és kerül a posztmodern korszakban a marxista divattémák közé. Laclau úgy véli, a hegemonikus küzdelmek sajátja, hogy az uralkodó diskurzusok megfogalmazzák azt a „nagy másikat”, amelyhez képest a társadalom, a politikai közösség meghatározza önmagát. Egy antagonisztikus társadalomban ugyanis a hegemonikus csoportok azon az alapon képesek valamifajta közösséget teremteni, hogy megfogalmazzák, kik nem vagyunk, kiket rekesztünk kívül, miért jár szankció. A kommunizmus mint üres jelölő erre alkalmasnak tetszik: ha a proletariátus és más peremcsoportok forradalmi és tudati aktivizálódását nem is lehet megakadályozni, a burzsoázia és az uralkodó csoportok meg kívánják mutatni, merre biztosan nem fog sikerülni, és nem érdemes keresni az utat. Jelesül megpróbálják bebizonyítani, hogy a kommunizmus szörnyű dolgok szinonimája, hogy a jelenben a legnagyobb szörnyetegek és a nemkívánatos elemek kommunisták, hogy a kommunisták veszélyeztetik a normálisokat, hogy a kommunisták ellen minden eszközzel fel fognak lépni. A hegemon diskurzusban a „nem mi” konstruálása, démonizálása, extremizálása, misztifikálása, kriminalizálása, elkülönítése és megbélyegzése zajlik (Laclau 1996, 36–46). Ha a kiáltvány szövegét olvassuk, éppen ettől fél Marx is a kommunizmus esetében: ahogyan az erősek és a manipuláci-

óban kikupálódott, gátlástalanul előrenyomuló polgári forradalom majd időről időre rámutat a neki tetsző jelenségekre – „van-e kormány vagy ellenzéki párt, amelyet ne illettek volna a kommunizmus vádjával?” –, szereplőkre, állításokra, és azt mondja: na, ezek a kommunisták, ez lesz a kommunizmus. Ugye, nem akard? A kommunizmustól mint „üres jelölőtől”, mint a „nagy másiktól”, a „nagy kívül rekesztettől”, mint „kísértettől” fél Marx, amelyet – üzenik a lejáratásán fáradozók – nem lehet pontosan meghatározni, de rá lehet mutatni, amikor itt van, ebből következően el lehet képzelni, milyen lenne, ha valami ténylegeset nevezne meg. A kiáltvány ezzel szegezi szembe fő üzenetét: a kommunizmus már nem üres jelölő, hanem jelölttel rendelkező, „tényleges és létező hatalom”.

Következtetés

Marx hegemoniával kapcsolatos nézetei, megjegyzései, elemzései egy teoretikus háromszög oldalaként rekonstruálhatók. Álláspontom szerint azonban az eddigi értelmezések kevés figyelmet szenteltek ennek a háromszögnek a harmadik oldalára: az ellenhegemonikus folyamatok blokkolásának, fragmentálásának és elkülönítésének elméleti kérdésére. Márpedig a tanulmány tézise szerint éppen Marx legismertebb írásának, a Kommunista kiáltványnak kontextusa és üzenete rekonstruálható ebből az irányból. Marx szerint ugyanis a proletárok 1848 elején egy ereje teljében lévő ellenféllel kell megmérkőzzenek. Tehát a burzsoázia még igen komoly anyagi és szellemi eszközökkel rendelkezik, amelyek arra ugyan nem alkalmasak, hogy megakadályozzák a munkásság forradalmasodását – de arra igen, hogy ezt kedvük szerint manipulálják, a forradalmárok tudatát eltérítsék és kordában tartsák.

Marx 1847–1848 fordulóján úgy érzi, a világ a forradalom kapujában toporog, de a proletárok nem fognak önmaguktól eljutni ebbe a forradalmi pillanatba, mert a burzsoázia falat próbál emelni a kommunisták és a proletárok közé. Meg kívánja akadályozni, hogy a szükségszerűen proletarizálódó munkás eljusson tudati és szervezeti fejlődésének szükségszerű végpontjához: arra a szintre, ahol az önmagukat kommunistának nevezők állnak. A kommunista nézetek és szervezetek fragmentálása, elkülönítése, a folyamat blokkolása-eltérítése ellen Marx azt találja a hatásos megoldásnak, ha a különböző kommunisták együtt lépnek föl abban, ami számukra a közös nevező, ami valamennyiük számára az általános igazságként és közvetlen célként jelenik meg az adott pillanatban. Ráadásul Marx úgy véli, ezek a követelések a természetes

követelések mindazok számára, akik a politikai proletárrá válás különböző szintjein állnak.

„A kommunisták legközelebbi célja ugyanaz, mint valamennyi többi proletárpárté: a proletariátus osztályá alakítása, a burzsoá uralom megdöntése, a politikai hatalom meghódítása a proletariátus által. (...) De a modern polgári magántulajdon, az utolsó és legtökéletesebb kifejezése a termékek olyan előállításának és elsajátításának, amely osztályellentéteken alapul, azon, hogy az egyik ember a másikat kizsákmányolja. Ilyen értelemben a kommunisták ebben az egyetlen kifejezésben foglalhatják össze elméletüket: a magántulajdon megszüntetése.”

Mai szemmel nézve nem kérdéses, hogy Marx munkások/proletárok/kommunisták triászának alapját az a feltételezés adta, amit a német filozófus az 1844-es sziléziai felkelésből szűrt le. A takácsok azt bizonyították, hogy a munkások tényleg helyzetüknél fogva proletárok, és tényleg képesek saját teoretikusukként eljutni egy, az általános helyzet leírásán alapuló, a magántulajdon megdöntését követelő, forradalmi kommunista tudathoz az események és a körülmények hatására. Amit ehhez a Kommunista kiáltvány hozzátesz, hogy ez a folyamat csak ritka esetben mehet végbe természeti törvényként, mert a polgárság és politikai-értelmiségi szövetségesei, valamint a kapitalizmus hegemónikus mechanizmusai ezt nem teszik lehetővé. Mindebben ma már talán nem az a lényeges, hogy a jelen kapitalizmusában eljuthat-e a létezéséből adódóan politikai értelemben proletár többség valaha egy kommunista tudathoz. Hiszen komolyan kérdésessé vált az a feltételezés, hogy a rendszer ideológiai mechanizmusai mellett, beleértve az univerzális hegemónisztikus mechanizmusokat is, tényleg minden bérmunkásnak eredendő rendszerellenes volta, politikai pozíciója, utópikus energiataraléka van, ami növekedhet és kiaknázható.

Úgy vélem, az új évezredben inkább a blokkoló, elkülönítő és fragmentáló tendenciák felől érdemes közelíteni Marx szellemi örökségéhez, annak is legnagyobb hatású dokumentumához. A mai kor talán legfontosabb elméleti kérdése az, hogy a blokkoló hegemónikus folyamatok jelenléte egy olyan világban, ahol igazából nincs aktuálisan és perspektivikusan az uralkodó csoportok és a kapitalista, a nagypolitikai és intézményei ügymenetet veszélyeztető ellenhegemónikus mechanizmus és tényező, hogyan értelmezhető. Marx úgy vélte, a hegemonia mechanizmusai és dinamikus viszonyai a kapitalizmusnak mint rendszernek a működési elveit, hatásait és következményeit tüntetik el, pacifikálják, vagy diszkurzív értelemben konstruálják újra és ez a folya-

mat egészen addig tart, ameddig előbbiek felül nem kerekednek utóbbiakon. A hegemonia a kapitalizmust tartja fenn. Nem számolhatott egy olyan helyzettel, amikor a hegemonikus logika számtalan formája egy gazdasági rendszer ellensúlyából és stabilizálójából egy, a gazdaságot is megalapozó rendszer lényegévé válhat. Egy termelő kapitalizmusban olyan mechanizmusokra van szükség, amely megakadályozza, hogy a munkások többek legyenek a termelés egyik tényezőjénél, a „gép puszta tartozékánál”. A fogyasztásra berendezkedő tőkés világ ellenben a hegemonikus viszonyoknak és mechanizmusoknak sem szánhat más szerepet, mint az értékesítés számára kedvező valóság létrehozását és megalapozását. Ebben a korszakban a fragmentáció, az elkülönítés és az utópikus energiák, a társadalmi képzelet blokkolása az egyik legfontosabb eszköze az áruk (a politikusi árut is beleértve) piaca megteremtésének és a kifinomult középosztálybeli fogyasztók létrehozásának. Egy ilyen társadalmi logika nem áll messze attól, hogy az először Marx által leírt hegemonikus mechanizmusok és dinamikus viszonyok váljanak az egyének *conditio humanájának* DNS-évé...

Irodalom

- Adamson, Walter L. 1980: *Hegemony and Revolution: A Study of Antonio Gramsci's Political and Cultural Theory*. Berkeley, University of California Press.
- Barrett, Michele 1991: *The Politics of Truth: From Marx to Foucault*. Stanford (CA), Stanford University Press.
- Bates, Jones B 1975: Gramsci and the Theory of Hegemony. *Journal of the History of Ideas*, 36., 1975/2., 351–366.
- Belinszki Eszter 2000: A kritikai kultúrakutatás a médiaelemzés gyakorlatában. *Médiakutató*, 2000/1.
- Bensaid, Daniel 2007: The Return of Strategy. *International Socialism*, 113.
- Carvel, Terrell 1998: Re-Translating the Manifesto: New Histories, New Ideas. In Cowling, Mark (szerk.): *The Communist Manifesto: New Interpretations*. New York, New York University Press.
- Carver, Terrell 1984: *Marx and Engels: the Intellectual Relationship*. Bloomington, Indiana University Press.
- Elster Jon 2008: *An Introduction to Karl Marx*. Cambridge [Cambridgeshire] – New York, Cambridge University Press.
- Fellegi Tamás László: A hegemonia-konceptió Gramsci felfogásában. Adalék egy fogalom értelmezéséhez. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1982/3.
- Geuss, Raymond 1982: *The Idea of a Critical Theory: Habermas and the Frankfurt School*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gilbert, Alan 1981: *Marx's Politics: Communists and Citizens*. New Brunswick (NJ), Rutgers University Press.

- Gramsci, Antonio 1965: *Marxizmus, kultúra, művészet. Válogatott írások*. Budapest, Kossuth.
- Jessop, Bob 1999: The Communist Manifesto as an Historical Document. *Economy and Society* (Japan), 1999/I.
- Jesop, Jonathan 2002: Lenin's Concept of Hegemony. What next? *Journal of Revolutionary History*. 2002/3.
- Kiss Viktor 2001: Egy másik marxi elmélet. A politikus és a filozófus marxizmus dialektikája. *Eszmélet*, 13., 50.
- Kiss Viktor 2008: A lázadó és a forradalmi hatvannyolc. In Barcsi Tamás – Szabó Gábor (szerk.): *'68 kísértése. Írások az ellenkultúráról és a diáklázadásokról*. Budapest, József Műhely. 34–54.
- Kiss Viktor 2011: *Marx @ ideológia*. Budapest, L'Harmattan.
- Laclau, Ernesto 1996: Why do Empty Signifiers Matter to Politics? In uő: *Emancipation(s)*. London, Verso. 36–46.
- Laclau, Ernesto – Mouffe, Chantal 2001: *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London, Verso.
- Lenin, Vlagyimir Iljics 1988a: *Mi a teendő? Válogatás Lenin műveiből*. Budapest, Kossuth.
- Lenin, Vlagyimir Iljics 1988b: *A kettőshatalomról. Válogatás Lenin műveiből*. Budapest, Kossuth.
- Lenin, Vlagyimir Iljics 1988c: *Állam és forradalom. Válogatás Lenin műveiből*. Budapest, Kossuth.
- Lovell, Terry 1980: *Pictures of Reality: Aesthetics, Politics, Pleasure*. London, BFI.
- Löwy, Michael 1999: The Poetry of the Past. In Jessop, Bob: *Karl Marx's Social and Political Thought*. New York, Routledge.
- Löwy, Michael 2005: *The Theory of Revolution in the Young Marx*. Chicago, Haymarket.
- Luxemburg, Rosa 1983: Tömegsztrájk, párt- és szakszervezetek (részletek). In uő: *Marxizmus, szocializmus, demokrácia. Tanulmányok, cikkek, beszédek*. Budapest, Gondolat. 267–297.
- Marcuse, Herbert 1990: *Az egydimenziós ember*. Budapest, Kossuth.
- Marx, Karl 1957: Kritikai széljegyzetek „Egy porosz” cikkéhez. In: *Marx és Engels művei (MEM) 1*. Budapest, Kossuth.
- Marx, Karl 1959: A Brüsszeli Kommunista Levelező Bizottság levele G. A. Köttgennek. In: *MEM 4*. Budapest, Kossuth.
- Marx, Karl 1959: A Kommunista Párt Kiáltványa. In: *MEM 4*. Budapest, Kossuth.
- Marx, Karl 1960: A német ideológia. In: *MEM 3*. Budapest, Kossuth.
- Marx, Karl 1976: Értéktöbblet-elméletek. In: *MEM 26*. Budapest, Kossuth.
- Marx, Karl 1981: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. In: *MEM 42*. Budapest, Kossuth.
- McLellan, David 1970: *Marx Before Marxism*. New York, Harper & Row.
- McLellan, David 1980: *The Young Hegelians and Karl Marx*. London, Macmillan.
- Mészáros István 2010: *Social Structure and Forms of Consciousness, Volume I: The Social Determination of Method*. New York, Monthly Review Press.
- Miliband, Ralph 1973: *The State in Capitalist Society: The Analysis of the Western System of Power*. London, Quartet.
- Miliband, Ralph 2003: *Marxism and Politics*. London, Merlin.
- Poulantzas, Nicos 1978: *State, Power, Socialism*. London, New Left Books.

- Roemheld Lutz 2005: Marx-Proudhon: Their Exchange of Letters in 1846. *Democracy & Nature*, 6., 2005/1.
- Stoddart, Mark 2010: Ideology, Hegemony, Discourse. *Social Thought and Research*, 28.
- Szabó Tibor 1991: *Gramsci politikai filozófiája*. Szeged, Szegedi Lukács Kör.
- Taylor, Alan John Percivale 1998: Előszó. In *A Kommunista Párt Kiáltványa*. Budapest, Scholar
- Thatcher, Jan D. 1998: Past Receptions of the Communist Manifesto. In Cowling, Mark (szerk.): *The Communist Manifesto: New Interpretations*. New York, New York University Press.
- Wood, Ellen 1998: The Communist Manifesto after 150 years. *Monthly Review*, 50., 1998/1. (május).